

دانشگاه قم

پردیس دانشگاهی

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته حقوق مالکیت فکری

عنوان:

حق حرمت اثر ادبی و هنری از دیدگاه فقهی

استاد راهنما

آقای دکتر سید حسن شبیری

نگارنده

زهرا نجفی

تابستان ۱۳۹۵

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

تاریخ: ۹۵، ۸، ۲
 شماره: ۹۵۲۳۲۴۶
 پیوست:

« صورت جلسه دفاع از پایان نامه کارشناسی ارشد »

با تأییدات خداوند متعال و با استعانت از حضرت ولی عصر «مجل الله تعالی فرجه الشریف»

جلسه دفاعیه پایان نامه کارشناسی ارشد خانم: زهرا نجفی رشته: حقوق مالکیت فکری پردیس خودگردان

شماره دانشجویی: ۹۱۴۴۰۲۷۰۷۳

تحت عنوان: حق حرمت اثر ادبی و هنری از دیدگاه فقهی

با حضور هیأت داوران در محل دانشگاه قم در تاریخ: ۱۳۹۵/۰۷/۱۵ تشکیل گردید. در این جلسه، پایان

نامه با موفقیت مورد دفاع قرار گرفت قرار نگرفت و نامبرده نمره باعدد ۱۸ باحروف (هجده) با درجه: عالی بسیار خوب خوب قابل قبول دریافت نمود.

نام و نام خانوادگی	سمت	مرتبه علمی	امضاء
دکتر سید حسن شبیری زنجانی	استاد راهنما	استادیار	
دکتر مصطفی بختیاروند	استاد ناظر	استادیار	
دکتر ابوالفتح خالقی	نماینده تحصیلات تکمیلی و ناظر شکلی	دانشیار	

مدیر تحصیلات تکمیلی
نام و امضاء:

معاون آموزشی و تحصیلات تکمیلی دانشکده
نام و امضاء:

آدرس: قم
 دانشگاه قم
 صندوق پستی: ۳۷۱۶۱۱۱
 تلفن: ۳۸۰۳۳۱۱
 فکس: ۳۸۰۳۳۱۱
 وبسایت: www.uqom.ac.ir
 کد پستی: ۳۷۱۶۱۱۱

دانشکده های پردیس و مجازی

مدیریت تحصیلات تکمیلی

« تعهد نامه اصالت پایان نامه / رساله »

اینجانب آقای/خانم: زهرا کجفی به شماره دانشجویی: ۹۱۴۴۰۲۷۰۷۳ دانشجوی مقطع کارشناسی
رشته دوره دکتری □ رشته حقوق فقه و کلام اسلامی که در تاریخ ۱۳۹۵/۷/۱۵ از پایان نامه/رساله خود تحت
عنوان: "حق حریمت اثر ادبی دهری از دیدگاه فقهی" با کسب نمره ۱۸ و
درجه خیلی خوب دفاع نموده‌ام، بدین وسیله متعهد می‌شوم:

- ۱- این پایان نامه/رساله حاصل تحقیق و پژوهش انجام شده توسط اینجانب بوده و در مواردی که از دستاوردهای علمی و پژوهشی دیگران (اعم از پایان نامه، کتاب، مقاله و...) استفاده نموده‌ام، مطابق ضوابط و رویه موجود، نام منبع مورد استفاده و سایر مشخصات آن را در فهرست مربوطه ذکر و درج کرده‌ام.
- ۲- این پایان نامه/رساله قبلاً برای دریافت هیچ مدرک تحصیلی (هم سطح، پایین تر یا بالاتر) در سایر دانشگاه‌ها و مؤسسات آموزش عالی ارائه نشده است.
- ۳- چنانچه بعد فراغت از تحصیل، قصد استفاده و هرگونه بهره برداری اعم از چاپ کتاب، ثبت اختراع و... از این پایان نامه را داشته باشم، از حوزه معاونت پژوهشی واحد مجوزهای مربوطه را اخذ نمایم.
- ۴- چنانچه در هر مقطع زمانی خلاف موارد فوق ثابت شود، عواقب ناشی از آن را می‌پذیرم و دانشگاه قم مجاز است با اینجانب مطابق ضوابط و مقررات رفتار نموده و در صورت ابطال مدرک تحصیلی اینجانب هیچ‌گونه ادعایی نخواهم داشت.

نام و نام خانوادگی متعهد:

تاریخ و امضاء:

صحت امضای دانشجو مورد تأیید است.

ناظر و نماینده تحصیلات تکمیلی

نام و نام خانوادگی:

تاریخ و امضاء:

تقدیم به

روح بلند فاطمه زهرا(س)

و

مادر با سخاوتش خدیجه کبری و فرزندان پاکش زینب کبری و فاطمه معصومه(س) و همه زنانی که در درازای تاریخ زندگیشان برای تعالی نام خداوند بر روی زمین همت ورزیده، نام دین و شریعت راستین را بلند آوازه نمودند .

سپاس‌گزاری

من لم یشکر المخلوق لم یشکر الخالق

خداوند را شاکرم که در همه لحظات سهل و سخت زندگی در سایه سار عنایتش مرزوق به روزی بی حساب ربوبیش گردیده‌ام و نور علم و دانش که اکمل روزی‌های پروردگار است در مسیر عمرم تابیدن داشته است؛ و در این پویش یاریگران دانش بسیار دیده‌ام که خالصانه و صادقانه بر ادامه مسیرم همت گمارده‌اند. اکنون مجال آن فرارسیده که به گفتار اندک خود سپاس بی دریغم را بر آنان ارزانی نمایم گرچه به این اعتقاد راسخم که اجر نیک آنان در عالمی برتر مهیا و متلاً است.

از استاد بزرگوارم جناب آقای دکتر سید حسن شبیری بسیار شاکرم که در همه راه این پژوهش، محققانه عنایت ورزیده و از کندی‌ها و کجی‌های تحقیق کاسته، و بر مسیر بینش و دانش بسیار افزودند. فراوان سپاسم را ارزانی خانواده صبورم می‌دارم که علی‌رغم دشواری‌ها، در همه لحظات تحقیق و پژوهش صادقانه و از روی وجد و شوق در انجام این کار یاری‌ام نمودند. از پدر دانشورم که با نکته‌آموزی‌هایش چون همیشه راه‌گشای پژوهش‌م بود، سپاسگزارم.

چکیده

حق حرمت اثر یکی از حقوق معنوی مولف است. به موجب این حق، اختیار هرگونه دگرگونی در زمینه حذف یا اضافه اثر ادبی یا هنری، از آن پدیدآورنده است و کسی نمی‌تواند به تحریف اثری، بی اجازه پدید آورنده دست یازد بنابراین حق اعتراض برای پدیدآورنده به تحریف و دگرگون‌سازی فرآورده‌های ادبی و هنری او محفوظ است. برای اثبات حق حرمت اثر از دیدگاه شریعت، شماری آیات، روایات، سیره عقلا و دیدگاه‌های فقیهان مورد استناد قرار گرفته است. در پرتو دستاورد کوششی که در این پایان نامه به انجام رسیده است آشکار می‌شود برای اثبات این حق از متون دینی، آسان‌تر از دیگر حقوق مادی مولف می‌توان استدلال کرد و همچنین از پایه‌های حقوقی مختلف، نظریه شخصیت کمتر از دیگر مبانی آسیب‌پذیر است.

کلیدواژه‌ها:

حرمت اثر، حق مولف، سرقت ادبی، تحریف، مبنای شخصیت.

فهرست مطالب

مقدمه:	۵
فصل ۱: مفاهیم، تقسیمات و پیشینه	۵
۱-۱. مفهوم حق و اقسام آن	۶
۱-۱-۱. مفهوم حق	۶
۱-۱-۲. اقسام حق	۳۰
۲-۱. حقوق پدید آورنده و جایگاه حق حرمت اثر در بین آن ها	۴۱
۱-۲-۱. حقوق پدید آورنده و انواع آن	۴۲
۲-۲-۱. حقوق اخلاقی و جایگاه حق حرمت اثر در بین آن ها	۴۸
۳-۱. مفهوم و ماهیت حق حرمت اثر	۵۵
۱-۳-۱. مفهوم حق حرمت اثر	۵۵
۲-۳-۱. ماهیت حق حرمت اثر	۵۷
۴-۱. پیشینه حق حرمت اثر	۶۴
۱-۴-۱. در حقوق کشورهای دیگر	۶۴
۲-۴-۱. در حقوق ایران	۶۵
فصل ۲: مبانی حقوقی حق حرمت اثر	۷۶
۱-۲. توجیه حق بر مبنای نظریه شخصیت	۷۷
۱-۱-۲. استدلال موافقان نظریه	۷۹
۲-۱-۲. استدلال مخالفین نظریه	۸۸

۸۸.....	۲-۲. توجیه حق بر مبنای نظریه کار.....
۹۲.....	۱-۲-۲. استدلال موافقین نظریه.....
۹۴.....	۲-۲-۲. استدلال مخالفان نظریه.....
۹۶.....	۳-۲. توجیه حق بر مبنای سود گرایی (منفعت).....
۹۸.....	۱-۳-۲. استدلال موافقین نظریه.....
۱۰۰.....	۲-۳-۲. استدلال مخالفین نظریه.....
۱۰۱.....	فصل ۳: مبانی فقهی حق حرمت اثر.....
۱۰۲.....	۱-۳. دلایل مشروعیت.....
۱۰۲.....	۱-۱-۳. آیات.....
۱۲۲.....	۲-۱-۳. روایات.....
۱۳۴.....	۳-۱-۳. بنای عقلا و اجماع.....
۱۳۴.....	۲-۳. دلایل عدم مشروعیت.....
۱۳۴.....	۱-۲-۳. روایات.....
۱۴۰.....	۲-۲-۳. دلیل عقلی.....
۱۴۱.....	۳-۲-۳. بناء عقلا.....
۱۴۴.....	نتیجه گیری.....
۱۴۷.....	فهرست منابع.....

کتب فارسی ۱۴۷

کتب عربی ۱۵۴

کتب انگلیسی ۱۵۸

Abstract ۱۵۹

مقدمه

الف: بیان مسئله و موضوع تحقیق

در نظام حق مؤلف، دو دسته حقوق برای پدیدآورنده اثر ادبی و هنری، وجود دارد.

الف: حقوق معنوی ب: حقوق مادی

حقوق معنوی که وابسته به شخصیت پدیدآورنده است. در کشورهای رومی ژرمنی مانند ایران و فرانسه و آلمان که نظام حق مؤلف در آن ها، پدیدآورنده محور است، نسبت به حقوق مادی از اهمیت ویژه ای برخوردار است. برعکس در کشورهایی مانند آمریکا، انگلستان که اثر محورند، حقوق مادی متقدم بر حقوق معنوی است. (نظام کپی رایت)

حقوق معنوی پدیدآورنده شامل حق بر افشای عمومی اثر، حق حرمت نام و حق حرمت اثر است. موجب حق حرمت اثر هرگونه دخل و تصرف و تغییر در اثر حق پدیدآورنده است و نمی توان بدون اجازه وی اثر را تغییر داد.

حقوق معنوی از دو ویژگی برخوردار است:

الف: غیر قابل انتقال بودن ب: محدود بودن به زمان و مکان (دائمی)

حق احترام عبارت است از حقی که قانون به پدیدآورنده می دهد که به موجب آن کلیه اشخاص ملزم اند که مالکیت معنوی مؤلف و انتساب آن برابر اثر وی را به رسمیت بشناسند و از هر گونه تجاوز به تمامیت اثر یا بخشی از آن خودداری نمایند و در صورت انتقال حقوق مادی اثر و بهره برداری های گوناگون از آن موافقت پدیدآورنده را نسبت به تغییراتی که در بهره برداری های گوناگون لزوما ایجاد شود، جلب نماید. زیرا هرگونه تغییر در اثر به منزله تجاوز به اثر و در نتیجه تجاوز به شخصیت مؤلف است. طرح حقوق مؤلف در فقه معاصر شیعه امامی از موضوعات مستحدثه فقهی است.

ب: پرسش های اصلی تحقیق

۱. مبانی مشروعیت و جایگاه حق حرمت اثر در حقوق اسلام، به ویژه فقه امامیه، چگونه است؟

۲. در صورت پذیرش این حق در حقوق اسلامی قلمرو احکام و آثار آن چیست؟

پرسش های فرعی

۱. مفهوم و ماهیت حق حرمت اثر چیست؟

۲. مصادیق حق حرمت اثر در حقوق چیست؟

ج: ضرورت و هدف تحقیق

از آن جا که چنین بحثی تا کنون در قلمرو فقه، انجام نگرفته و بسیاری از حقوق پدیدآورندگان آثار هنری و ادبی در گرو روشن شدن دیدگاه فقیهان در این زمینه است، ضرورت علمی چنین مباحثی، بدیهی است. هدف نظری در این تحقیق گشایش در پیچه ای نو به دیدگاه های فقهی در زمینه حق حرمت اثر پدیدآورندگان و هم چنین راه های عملی و قانونی برای حمایت از حقوق مؤلفان این آثار است. هدف کاربردی این اثر کمک به روشن شدن شماری از حقوق مربوط به پدیدآورندگان است که ابهام در جایگاه فقهی آن ها به آشفتگی هایی در این زمینه دامن زده و حقوق پدیدآورندگان آثار فرهنگی را در معرض آسیب های گوناگون مادی و معنوی قرار داده است.

د: فرضیه ها

۱. مبانی مشروعیت حق حرمت اثر در حقوق اسلام به ویژه فقه امامیه، عبارت است از شماری آیات، چون آیات کرامت، عدل و انصاف، حرمت غصب و تجاوز و شماری دیگر از آیات، هم چنین روایات لاضرر، قواعدی چون لاضرر، تسلیط و ایفای به عقد و دیگر قواعد است.

۲. قلمرو حداقلی این حق، حق حرمت اثر و آثارش، حق انحصاری مؤلف در اصلاح، حذف، اضافه و هرگونه تغییر در اثر است و حق پیگیری تجاوز احتمالی دیگران به این حقوق معنوی است.

در مفهوم حق حرمت اثر، دو دیدگاه وجود دارد. در دیدگاه نخست، نظر و خواسته پدیدآورنده اثر، ملاک رعایت حفظ تمامیت اثر است. در این دیدگاه، مفهوم حق حرمت اثر این است که پدیدآورنده تنها کسی محسوب می شود که حق دارد نحوه تمامیت اثر را تعیین کند و تنها، خواسته و نظر اوست که اهمیت دارد، اگر چه مطلبی که پدیدآورنده اثر ارایه کرده است دارای نقائصی باشد اما ناشر حق ندارد تغییری بدون نظر پدیدآورنده در آن ایجاد کند.

دیدگاه دوم، ملاک رعایت حق حرمت اثر، خدشه دار نشدن حیثیت و شهرت پدیدآورنده اثر است. در این دیدگاه اگر ناشر تغییری برای اصلاح اثر بدون اجازه پدیدآورنده اثر انجام دهد، کاری خلاف قانون انجام نداده است. نظام حقوقی کشور ما بیشتر با دیدگاه نخست سازگاری دارد.

ه: پیشینه تحقیق

از آن جا که در گذشته، موضوع حق حرمت اثر مؤلف در فقه سنتی شیعه، مطرح نبوده است و جز مسائل مستحدثه به شمار می آید. با این عنوان، نمی توان پیشینه ای از آن در کتاب های فقهی یافت. ولی در مباحثی مانند قاعده تسلیط و عنوان فقهی "جواز یا عدم جواز اخذ اجرت بر واجبات"، می توان پیشینه ای برای موضوع سراغ گرفت. چنان که در پاره ای از استفتائات از مراجع معاصر تقلید از جمله امام خمینی (ره) پیشینه بحث به حساب می آید. به علاوه مقاله هایی نیز در این زمینه نگاشته شده است. از جمله مقاله استاد ابوالقاسم گرجی با عنوان "حقوق معنوی و حکم آن" در خبرنامه انفورماتیک، سال ۷، شماره ۳ و ۴، شهریور و آبان ۱۳۷۱ و مقاله "حقوق معنوی پدیدآورنده اثر" کیوان آذری، مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی، شماره ۲۲، (۱۳۶۰).

البته در بررسی های انجام شده، کتاب، پایان نامه یا مقاله ای با عنوان حق حرمت اثر یافت نشد. نزدیک ترین مقاله به موضوع این پایان نامه، مقاله مبانی فقهی حق افشای اثر، نگاشته آقای دکترسید حسن شبیری و آقای میثم نعمتی، است که در آن با توجه به ۱۶ دلیلی که برای

مشروعیت حق افشای اثر آورده اند، این حق را یکی از حقوقی دانسته اند که از دیدگاه فقه شیعه دارای مشروعیت است.

و: روش تحقیق

از آن جا که این تحقیق با بهره گیری از کتب و منابع به بررسی حق حرمت اثر ادبی هنری از دیدگاه فقهی پرداخته است و این کار جز با مراجعه به کتاب خانه و فیش برداری میسر نیست، لذا گردآوری داده ها به روش کتابخانه ای انجام شده و پژوهش در قالب توصیفی - تحلیلی تنظیم شده است.

ز: سازماندهی تحقیق

مطالب این پایان نامه در ۳ فصل تنظیم شده است:

فصل اول: بیان کلیات و مفاهیم و تقسیمات حق. . فصل دوم: مبانی حقوقی حق حرمت اثر و استدلال های موافقان و مخالفان. . فصل سوم: مبانی فقهی حق حرمت اثر شامل دلایل مشروعیت و عدم مشروعیت حق حرمت اثر ادبی.

فصل ۱:

مفاهیم، تقسیمات و پیشینه

مقدمه

شناخت مفاهیم و دریافت تفاوت‌هایی که در معنا و کاربرد مفاهیم مربوط به مالکیت فکری از پایه اصلی ورود به پژوهش در این زمینه است. بدون توجه به مرزبندی معنای واژگان و جایگاه آن در نظریات گوناگون امکان درهم آمیختن دیدگاه‌ها بسیار است. چنان که تطبیق دیدگاه‌های دینی و فقهی بر مفاهیم مورد بحث در دانش حقوق بویژه قلمرو مالکیت فکری کار آسانی نیست. از این رو بررسی معنای واژگان و گستره قلمرو آن در دانش حقوق ضروری به نظر می‌آید. بنابر این رواست که نخست معانی لغوی و اصطلاحی هریک از مفاهیم بیان شود تا بتوان با چشم اندازی روشن به مباحث مورد نظر راه پیدا کرد.

۱-۱. مفهوم حق و اقسام آن

حق واژه‌ای است که کاربردی گسترده و بنیادی در دانش حقوق و فقه دارد و دارای اقسام و احکام گوناگونی است که در این جا باید بدان پرداخت.

۱-۱-۱. مفهوم حق

حق از واژگان انتزاعی است؛ هر وجدان متعارفی حق را می‌فهمد و از غیر آن می‌تواند تمیز دهد. اگرچه در مقام شناسایی مصداق ممکن است چالش برانگیز باشد ولی هر فطرت و سرشت انسانی، گواه خواستنی بودن آنست؛ ترازویی در نهاد انسان به ودیعت نهاده شده که کارکرد آن شناسایی حق است و با نظرخواهی از جان می‌تواند در مقام کشف حق بر آید.

یک از پر بسامدترین واژگان در زندگی انسان‌ها، حق است. چنان که معروف است امام علی(ع) گفته‌اند: الحق اوسع الاشیا فی التواصف و اضیقها فی التناصف: حق گسترده‌ترین چیز در مقام واگویی و توصیف است و تنگ‌ترین آن‌ها در عمل و به کار بستن.^۱

حق، مفهومی کلیدی در فرهنگ اسلامی و در بردارنده طیفی گسترده از معنا است که در بخشی از کاربردها، بر ثابت و یقینی بودن هستی‌ها، و در بخشی دیگر از کاربردها، بر بایسته‌های کنشی دلالت دارد.

^۱ شریف رضی، نهج البلاغه، ۱۳۸۶، خطبه ۲۱۶.

۱-۱-۱-۱. معانی لغوی حق

حق در لغت. ماده فعلی «ح ق ق» در زبان‌های سامی، به معنای بریدن است که سپس از آن معنای حکم کردن، و در مرحله پسین، معنای فعلی تثبیت کردن و تثبیت شدن، و معنای اسمی عدالت راستی و نظم از آن ساخته شده اند. و در عربی معناهای دیگر مانند شایستگی و بهره هم به آن‌ها افزوده شده است.^۲

اصل حَقّ مطابقت و یکسانی و هماهنگی و درستی است، مانند مطابقت پایه درب در حالی که در پاشنه خود با استواری و درستی می‌چرخد و می‌گردد.^۳

مصطفوی حق را استواری و درستی و در برابر باطل قرار می‌داند. و نیز قرار گرفتن چیزی در موضع خودش [که آن موضع برای وی در نظر گرفته شده] گفته‌اند.^۴

البته این که اصل حق را به معنای مطابقت، یا به احکام و صحت بازگردانده اند، وجهه تاریخی ندارد و بر پایه یافتن وجه مشترکی میان کاربردهای عربی است.

در زبان عرب نیز گاهی به صورت فعل به کار می‌رود، به صورت مصدر و اسم مصدر نیز استعمال می‌شود. بعضی از دانشمندان و اهل لغت گفته‌اند: «با استقراء در مواردی که کلمه حق در آن‌ها به کار رفته چنین استنباط می‌شود که حق در اصل به معنی ثبوت است. و همه معانی حق به ثبوت برمی‌گردد.»^۵

بر این اساس حق عبارتست از هر امر ثابت، اعم از واقعی و نسبی؛ «حق بر ملک و بهره معین شخصی نیز اطلاق می‌شود؛ این نیز به خاطر ثبوت و تحقق آن است که به حکم قانون یا قرارداد معتبر، ثابت و معین گردیده است؛ «باطل» نیز در برابر هر یک از معانی مختلف «حق» قرار می‌گیرد و معنی متناسب با خود را دارد.^۶

^۲ دائره المعارف بزرگ اسلامی، مدخل حق.

^۳ حسین بن محمد راغب اصفهانی، مفردات الفاظ القرآن، (بیروت: دارالشامیه، بی‌تا)، مصحح صفوان عدنان داوودی، ص ۱۲۵.

^۴ حسن مصطفوی، التحقیق فی کلمات القرآن، (تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۶۰)، جلد ۲، ص ۲۶۲.

^۵ قدرت‌الله مشایخی، حقوق از دیدگاه امام سجاد (ع)، (قم: نشر انصاریان، ۱۳۸۵)، ص ۲۶.

لغت فارسی

حق در ادب پارسی به معنی درست، ثابت، سزا و سزاوار و عدل آمده است.^۶ در فرهنگ زبان عمید از حق به معنای راست، درست، ضد باطل، ثابت، واجب، کاری که البته واقع شود.. یاد شده است.^۷ این واژه در ادبیات محاوره‌ای به صورت اسم به کار برده می‌شود، در قالب صفت نیز کاربرد دارد.

۱-۱-۱. حق در اصطلاح

در اصطلاح فقه

حق در فقه تعاریف متعددی دارد. حق به منزله سلطنت، حق به منزله ملکیت ضعیف، حق به منزله اعتبار خاص از آن

«حق» در اصطلاح فقهی و در کلام فقها دارای معانی ذیل است:

۱. سلطنت. شیخ انصاری در مکاسب، «حق» را به توانایی و سلطنت فعلیه^۳ ای تعریف می‌کند که قائم به دو طرف «من له الحق» و «من علیه الحق» است و معتقد است که ممکن نیست که «من له الحق» و «من علیه الحق»، شخص واحدی باشد. به خلاف ملک که نسبت میان مالک و مملوک، نیازی به «من یملک علیه» ندارد. بنا بر این حق در تعریف ایشان دوپایه دارد که بر آنها استوار می‌شود و هرگز یک سویه نیست.^۸

حق عبارت است از: سلطنت فعلیه بر غیر. وی سپس فرق میان «حق» و «ملک» چنین توضیح می‌دهد که: ملکیت یک نوع علاقه و ارتباط میان مالک و شیء مملوک است و هیچ‌گونه ملازمی با سلطه بر غیر ندارد، جز به نحو شأنیت. یعنی خود ملکیت هیچ سلطنتی بر غیر ایجاد نمی‌کند. اما اگر غیر، بخواهد با مالکیت مالک تراحم داشته باشد، سلطنت مالک بر

^۶ علی اکبر دهخدا، لغت نامه، زیر نظر محمد معین و سید جعفر شهیدی، (تهران: موسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران، ۱۳۷۷).

^۷ حسن عمید، فرهنگ فارسی عمید، چاپ سوم، (تهران: انتشارات امیرکبیر، ۱۳۶۹)، ذیل واژه حق.

^۸ شیخ مرتضی الأنصاری، کتاب المکاسب، تحقیق سید محمد کلاتر، (تهران: موسسه نشراسلامی، ۱۴۱۸ق)، ص ۲۰.